

Əl-Fərabî fəlsəfəsində bilik, qavrama və məntiq anlayışı

Abbasilər dövrü (VIII–XIII) Ərəb xilafətinin ən parlaq çağları sayılır. Xilafətə mənsub bölgələr bu dövərdə bağımsız bir sənət mərkəzinə çevrilmiş, ədəbiyyat (özəlliklə poeziya), elm, dəqiq və səmavi fənlər, musiqi – bir sözlə, bütün gözəl sənətlər böyük inkişaf yoluna daxil olmuşdu. İslamın bərqərar olduğu bu illərdə yunan, siryani, fars və sanskrit dillərində yazılmış elmi və fəlsəfi kitablar ərəb dilinə tərcümə olunur və sürətlə yayılırdı.

Qadim yunan filosof və elm xadimlərinin qələmindən süzülən bilgilərin mütləq əksəriyyətinin ərəb dilinə tərcümə edilib öyrənilməsi Əbu Nəsr əl-Fərabî (870–950) ilə başlamışdı desək, yanılmarıq. Öncə Abbasilər, daha sonra Əndalüs mədəniyyəti daxilində yetişən islam alimləri sahib olduqları dəyərli bilgiləri zamanla Qərbə tanıtırdılar.

Həkim və hakim olmasına rəğmən, Fərabinin bütün elmi statusları fəlsəfəyə yönəlmişdi. Fəlsəfə elmini mükəmməl öyrəndikdən sonra öz elmi fikirlərini Aristotel fəlsəfəsi istiqamətində inkişaf etdirən böyük ustad kamil əsərlər qələmə almış, psixologiya, metafizika, məntiq, zəka, maddə (canlı orqanizm), zaman, vəhdət, boşluq, məsafə və bu kimi həyatı anlayışlar haqqında bilgilərə açıqlıq gətirmişdir. Yaxın Şərqdə islam fəlsəfəsinin qurucusu sayılan əl-Fərabî dinlə fəlsəfənin ayrılmaz bir bütün olduğunu öz elmi düşüncələri ilə təfsir etmişdir.

Təbiət hadisələri şərhlərində əl-Fərabî fəlsəfəsinin ilk prinsipləri əzab və Tanrının mütləq qüdrətini örnək göstərməkdən uzağa getməyən ilam intizamına yönəlmişdi. Fərabiyə görə, kainat maddi cisimlərdən – od, su, torpaq, eyni növdən olan buxar, alov,

daş və eyni növ cisimlər, bitki və heyvanlardan ibarətdir. O, "ağılı məhdud" və "ağıllı canlıları" təbii cisimlər kimi görürdü.

Əl-Fərabî "ilk elementlərin müxtəlif qarışıqları kainatı formalaşdırır" deyib mövzunu belə açıqlamışdı: "Göy cisimlərinin hərəkəti bu hadisənin bir-birinə təsiri ilə birləşir və birləşmədən digər böyük birləşmələrin çoxluğu meydana gəlir. Həmin birləşmələrin hər birində çox sayda cisim yaranır".

Böyük filosof təbiət hadisələrini təbiət qanunları ilə izah edirdi: "Bütün göy cisimləri hərəkətə keçmələri sayəsində bir təbiət ahənginə sahibdir". O, bütün təbiət hadisələrinin səbəbini göy cisimlərinin yerdəyişmələrində axtaran astroloqları tənqid edir, bəzi ulduzların səadət, digərlərinin isə uğursuzluq gətirdiyi düşüncəsinin yanlışlığını söyləyirdi. "Göy üzünün təbiəti hər yerdə fərqlidir", – deyən Fərabî, Aristotelin "Əxlaq" əsərini şərh edərkən ən yüksək uğurun bizim planetdə olduğunu bildirmişdir. Yaşadığı və tanıdığı cəmiyyətdə onun "zəka mülahizələri" maraqla qarşılanırdı. "Dərketmə" adlı risaləsində isə ilahiyyətin rəsonal ruh təəcəssümü ilə insan təfəkkürünün təhlilini verir: "Ruh, sadəcə, bir zamanə qədər ehtimal olunan hərəkətə yönəlir,

nəticə həqiqətin varlığında təzahür edir. Ehtimalın həqiqətlə bağlılığı insan şüurunun özünü dəyərləndirməsidir".

Fərabinin fikrincə, "Əgər insan nəzəri düşünmə istedadı ilə səadət məfhumunu qavrasaydı, önünə məqsəd qoyar, hiddət doğuran gücünün təsiri, təfəkkür istedadı, təsəvvür və duyğusu ilə lazım bildiyini edər, sonra bu gücünü istiqamətləndirən orqanların vasitəsilə arzuladığı hərəkətləri həyata keçirərdi. Bax bu zaman insanın bütün hərəkətləri düzənli və fəvqəladə olardı".

Qavrama nəzəriyyəsinə elmi düşüncələrinin bölünən əl-Fərabî biliyi dünyanı qavrama yolunun əsas vasitəsi kimi göstərərək bilikləri nəzəri və təcrübi olaraq fərqləndirib. Nəzəri biliklərə məntiq, təbiət elmləri, fiziologiya, metafizika, təcrübə biliklərinə isə əxlaq və siyasət elmlərini daxil edib.

"Bilik – üç təməl elementi formalaşdırır" deyən əl-Fərabî bunu belə sıralayır: "tam mövzu, inanılan həqiqət və isbat. Bunlar da özlüyündə üç qaynağa sahibdir: duyğu, təfəkkür orqanları və idrak formalaşması. Duyğu və təfəkkür orqanlarının yardımı ilə qavrama yaranır, idrak formalaşması isə cisimlərin təməlini qurumağa imkan verir və bu anda həqiqi bilik yaranır".

103

Əl-Farabi "məntiq" də doğrunu yalandan fərqləndirən özəlliyi müəyyənləşdirib. Belkə bu səbəbdən o, "məntiq"ə son dərəcə böyük dəyər verirdi: "Məntiq təfəkkürün təməlidir, o, inandığının arxasına gedər və qorunar. Məntiq – idealist və materialist baxışlarla elmi və dini müşkülləri açan özəlliyi kaşf edir. Tələfüz isə dilə aid olduğu qədər süurə də təslimat göstərar".

Dahi filosof məntiqin ən yüksək prinsipini münasibət qanunlarında axtarırdı. Fərəbiyə görə, "dünya" – hərəkət edən şəkil və canlı orqanizmin mövcud olduğu ilahi bir məkandır. Böyük filosofun – "doğru düşünməyə yardım edən biliyin məntiq və fəlsəfəyə doğru yönəlməsi" fikri, təbii ki, öz dövrü üçün casarətli addım sayılırdı.

Mütəfəkkirin qavrayış nəzəriyyəsi ilə ruhu anlama psixologiyası son dərəcə yüksək olub, açıq materialist vəziyyəti idealist, teologist (ilahiyyət) görüşləri ilə birləşdirib: "Göy üzü və kainat müxtəlif ruhlarla sahibdir. Ulduzlardan hər biri öz ruhunu daşıyır. Ruh həmçinin insanlara, heyvanlara və bitkilərə məxsusdur".

İnsan ruhunun əsas xassələrini açıqlayan Fərəbinin bir başqa düşüncəsi ilə qarşılaşırıq: "İnsan digər yaratılanlardan fərqli özəlliklərə seçilir, çünki onda casarəti ortaya çıxaran güc vardır; bu – təfəkkürdür". O qeyd etdiyi gücləri iki hissəyə ayırır: bu varlıqların vəzifə gücünə – yemə, böyümə və çoxalmanı, qavrama güclərinə isə xarici təsir – duyğu, xəyal, hafizə, düşüncə, ehtiras, nifrət və vücudu hərəkətə gətirən hərəkət güclərini daxil edib: "Bunların hər biri bəlli bir vücudun yardımçı ilə hərəkətdədir, əksi mümkün deyil, bu güclərdən heç biri maddədən ayrı gerçəkləşməz".

Ədəbiyyat:

1. Əl-Farabi. "Kitab fi'l-Mantik" (Məntiq haqqında kitab) M.S.Səlimin tərcüməsində. Qahira – 1976.
2. Q.B.Şahməmmədova. "Orta əsrlərdə ərəbdili fəlsəfinin klassik ənənələri" (ilk period). Moskva – 1984.
3. Q.E.Qronebaum. "Ərəb-islam mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri". Müxtəlif illərdə dərc olunmuş məqalələr (D.B.Frolovun tərtibində). Moskva – 1981.

Резюме

В статье "Понятие знания, восприятия и логики в философии Аль-Фараби", представленной Эльмирой Ахундовой, говорится о философии знания, восприятия, логики в творчестве Аль-Фараби. Здесь философ Абу Наср аль-Фараби природные явления объясняет в единстве с законами природы и сравнивает их с музыкой. **Ключевые слова:** Аль-Фараби, теория, знание, восприятие, логика.

Burada ruhun qavrama inkişafı canlı orqanın hərəkəti ilə şərtləndirən alim materialist yanaşma sərgiləyir. Fərəbi Platonun ruh haqqında söylədiklərini təkbiz edir: "Ruh Platonun iddia etdiyi kimi, bədənədən öncə yaranmaz". Platon nəzəriyyəsinin əleyhdarları olan keçmiş nəzəriyyəçi filosofları – Stoy, Zenon və Hrizipdan sitatlar gətirən əl-Farabi ruhun iki hala sahib olmayacağını və bir bədənədən digərinə keçə bilməyəcəyini düşüncəsini bölüşmüşdür.

Əl-Farabının ruha bağlı mülahizələrinin tam mənası "ölümdən sonra ruhun taleyi problemi" kimi anlaşılmışdır. Bu mövzu orta əsrlərdə ən kəskin problem olduğu üçün ətrafında sət və bir-birini təkbiz edən mübahisələr yürüdüldü. Mövzuya fəlsəfi yanaşmada islami özlərinə sipər edənlərə qarşı "döyüşən" Fərəbi idealizm və materializm düşüncələri arasında taradd edtsə də, davamlı yaradıcılığında daim materialist mövqə sərgiləmişdir. Bu haqda orta əsrlərin ərəb alimləri İbn-Tüfeyl (1106–1186) və İbn Rüşdün (1126–1198) söylədikləri diqqət çəkir: "Əbu Nəsrin bizə yetişən yazılarının böyük bir qismi məntiq haqqındadır, fəlsəfədən bəhs etdiyi əsərlərində anlaşılmaz məqamlar var. Fərəbi "Mükəmməl toplusu" əsərində günahkarların ruhunun daim ölümdən sonra sonsuz zülmətdə qalacağını, sadəcə, mükəmməl ruhların əbədliliyini iddia edir". İbn Rüşd "Materialist və gerçək bilik bağlantısı" rısaləsində: "Əl-Farabi ruhun ölümsüzlüyünü rədd edir və insanın böyük saadətə nəzəri biliyə bilmə və anlama vasitəsilə çatacağını söyləyir. İnsanın vücuddan ayrı doğulmasını müdafiə edən iddialar gerçəyə bənzəmir" – deyə yazırdı. Bu məqamda

"ruh vücuddan öncə var olmaz, onunla eyni anda doğulub eyni anda yox olar" məntiqinin əl-Farabiya məxsusluğunu xatırlatmaq yerinə düşər.

Əl-Farabi əxlaq mövzusunda bir çox əsərlər qələmə alsə da, onların bir çoxuna bu gün sahib deyilik. Alimə görə, məntiq insan anlayış prinsiplərini əks etdirdiyi üçün əxlaq insan hərəkətinin təməl qanunlarına istinad etməlidir. "Səadətə çatma" əsərində ustad insan davranışlarının dörd kateqoriyasından – nəzəri yetərtilik, zəka yetərtiliyi, əxlaq yetərtiliyi və təcrübə fəaliyyətindən söhbət açır.

Fərəbi əsl məqsədlər daxilində ən yarırlı olanları təhlil imkanı verən şeyləri zəka elementləri kimi qəbul edib onların nəzəri elementlərdən ayrılmadığını, əxlaqi elementlərin xeyirxahlığa həvəs göstərən özəllikləri təməlləşdirməyi və bunların zəka elementlərindən sonra yarandığını irəli sürmüşdür. Öz məntiqi şərhələrinə bunu da əlavə edən filosof – "iki yolla zühür edən təcrübə səbəbləri – inandırıcı və xəbərdaredici düşüncələrlə var olur; bunlardan ikincisi məcburi üsul sayılır" deyə qeyd etmişdir.

Əl-Farabi fəlsəfəsini sonsuzluğa qədər öyrənilər araşdırmaq mümkündür, lakin böyük ustadın bu gün də aktual səslənən şərhləri ilə var olan fikirlərimizi təməlləşdirərək yenidən düşünməyimiz üçün bir daha əl-Farabi məntiqinin dühəsinə qərq oluruz: "İnsan başqa birinin yardımçı olmadan yalqızlıq içində bütün mükəmməliyi əldə edə bilməz; insan digər insanlarla qonşuluğa, birliyə ehtiyac duyar, çünki insan bəşəri, kütləvi bir canlıdır". ♦

Summary

In the article "The concept of knowledge, perception and logic in the philosophy of Al-Farabi Kazakh National University" presented by Elmira Akhundova, according to the philosophy of knowledge, perception, logic in the works of Al-Farabi. Here the philosopher Abu Nasr al-Farabi natural phenomena explains the laws of nature, and compares them with the music.

Key words: Al-Farabi, the theory of knowledge, perception, logic.